O‘SMIRLARNING AXLOQIY RIVOJLANISHIDA PSIXOLOGIK OMILLARNING O‘RNI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi
o‘qituvchi Xasanova Umida Ozodovna

1. **ANNOTATSIYA:**Ushbu maqolada o‘smirlik davridagi shaxslarning axloqiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar tizimli tarzda tahlil qilinadi. Kognitiv, hissiy-irodaviy, shaxsiy va ijtimoiy-muhitga oid omillarning axloqiy rivojlanish jarayonidagi o‘zaro ta’siri jahon psixologiyasidagi zamonaviy tadqiqotlar (Kolberg, Eyzenberg, Malti, Turiel va boshqalar) asosida yoritiladi. Maqola so‘ngida ushbu omillarning o‘zaro nisbiy ta’sirini statistik jihatdan baholash uchun korrelyatsion tahlilga asoslangan metodologik yondashuv taklif etiladi.

KALIT SO‘ZLAR: axloqiy rivojlanish, o‘smirlik davri, psixologik omillar, kognitiv rivojlanish, axloqiy hissiyotlar, ijtimoiy muhit, Spirmen korrelyatsiyasi.

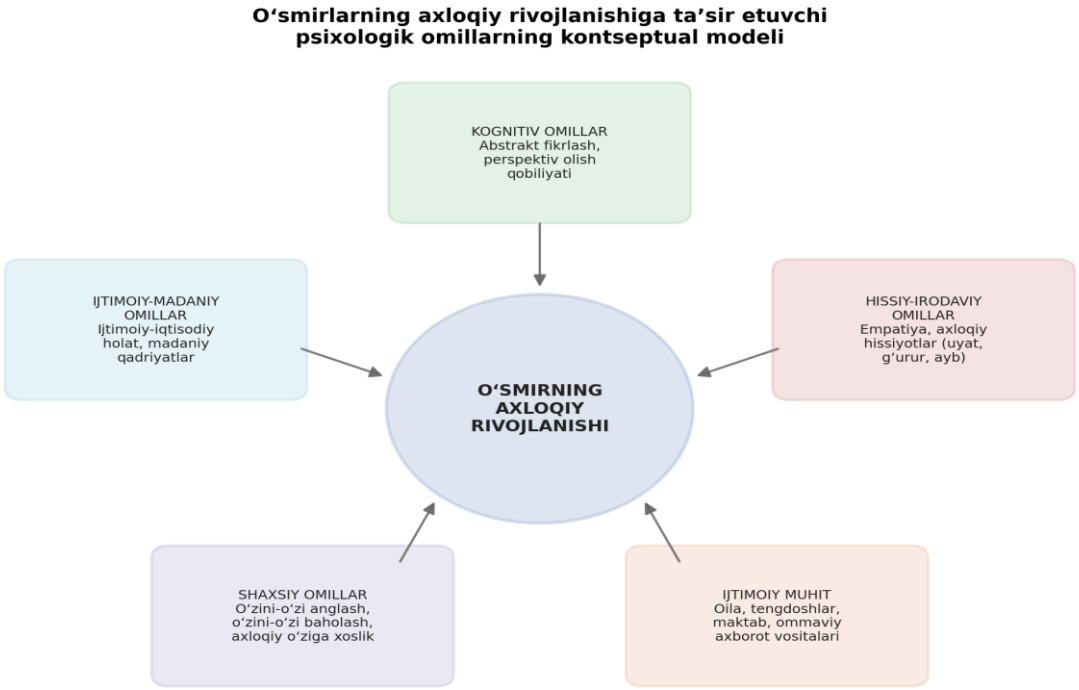
KIRISH: Axloqiy rivojlanish — shaxsning ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar va adolat tamoyillarini o‘zlashtirish hamda ularga muvofiq xatti-harakat qilish qobiliyatini shakllantirish jarayoni bo‘lib, u yagona chiziqli jarayon emas, balki bir qator psixologik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida kechadi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirning axloqiy rivojlanish darajasi nafaqat uning kognitiv yetukligiga, balki hissiy-irodaviy xususiyatlariga, shaxsiy o‘ziga xosligiga va u yashayotgan ijtimoiy muhitga ham bog‘liqdir.Muammoning dolzarbligi shundaki, ushbu omillarning har biri alohida yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning o‘smirlik davrida bir-biriga qanday ta’sir ko‘rsatishi va o‘zaro bog‘liqligi masalasi, ayniqsa mahalliy ijtimoiy-madaniy sharoitda, kompleks tarzda kam yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi — o‘smirlarning axloqiy rivojlanishida psixologik

omillarning o‘rnini nazariy jihatdan tizimlashtirish va ularning o‘zaro ta’sirini empirik o‘rganish uchun metodologik asos taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI: J. Piaje va L. Kolbergning klassik kognitiv-rivojlanish nazariyalariga ko‘ra, axloqiy fikrlash bevosita shaxsning umumiy kognitiv rivojlanish darajasi — xususan, abstrakt fikrlash va boshqa odamning nuqtai nazarini qabul qila olish (perspective-taking) qobiliyati bilan bog‘liq holda rivojlanadi. O‘smirlik davrida rivojlanadigan formal-operatsion tafakkur o‘smirga nafaqat aniq vaziyatni, balki gipotetik va umumlashgan axloqiy tamoyillarni ham anglash imkonini beradi.Biroq zamonaviy tadqiqotchilar axloqiy rivojlanishni faqat kognitiv jarayon sifatida talqin qilishning yetarli emasligini ta’kidlaydilar. T. Malti va uning hamkasblari o‘zlarining klinik-rivojlanish nazariyasida axloqiy hissiyotlar — ayb, uyat, axloqiy g‘urur va boshqalarning axloqiy fikrlash va xatti-harakat o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in ekanini ko‘rsatadilar. Shu bilan birga, so‘nggi tadqiqotlarda o‘smirning axloqiy fikri, hissiyoti va xatti-harakati o‘rtasida ko‘pincha nomuvofiqlik kuzatilishi, va bu nomuvofiqlikni bartaraf etishda “meta-axloqiy kognitsiya” muhim vositachi rol o‘ynashi ta’kidlanadi.Ijtimoiy muhit omiliga kelsak, tadqiqotlar oilaviy munosabatlar, tengdoshlar guruhi va kengroq ijtimoiy-madaniy kontekstning axloqiy rivojlanishga sezilarli ta’sirini tasdiqlaydi. Xususan, ijtimoiy-iqtisodiy holat past bo‘lgan o‘smirlarning surunkali stress va resurslar tanqisligi sharoitida axloqiy fikrlash imkoniyatlari cheklanishi mumkinligi ko‘rsatilgan, bu esa ijtimoiy-madaniy omillarning axloqiy rivojlanishga bilvosita ta’sirini isbotlaydi. Shuningdek, oilaviy iliqlik va yaqin do‘stlarning mavjudligi o‘smirlarda ijobiy hissiy-axloqiy xususiyatlarning rivojlanishi bilan bog‘liq ekani aniqlangan.Mahalliy psixologiya fanida E.G‘. G‘oziyev, M.G. Davletshin kabi olimlarning ishlarida o‘smir shaxsining ijtimoiy-psixologik yetukligi, uning oila va tengdoshlar muhitidagi shakllanishi masalalari yoritilgan bo‘lib, bu — ushbu tadqiqotning mahalliy ilmiy kontekstga bog‘lanishi uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

PSIXOLOGIK OMILLARNING KONTSEPTUAL MODELI

Yuqoridagi tahlil asosida o‘smirlarning axloqiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni besh guruhga birlashtirish mumkin (1-rasm): kognitiv omillar, hissiy-irodaviy omillar, shaxsiy omillar, ijtimoiy muhit va ijtimoiy-madaniy omillar.

1-rasm. O‘smirlarning axloqiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarning kontseptual modeli (mavjud nazariy manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan)

Model shuni ko‘rsatadiki, axloqiy rivojlanish — bu besh guruh omilning statik yig‘indisi emas, balki ularning dinamik o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan kompleks jarayondir. Masalan, yuqori kognitiv rivojlanish darajasiga ega, ammo hissiy jihatdan beqaror yoki salbiy ijtimoiy muhitda o‘sayotgan o‘smirda axloqiy fikr bilan axloqiy xatti-harakat o‘rtasida nomuvofiqlik kuzatilishi ehtimoli yuqori bo‘ladi.

METODOLOGIK ASOSLAR: Yuqoridagi kontseptual modelni empirik tekshirish uchun ko‘p omilli korrelyatsion tadqiqot dizayni tavsiya etiladi. Har bir omil guruhi uchun mos o‘lchov instrumenti tanlanadi: kognitiv omillar —

axloqiy fikrlash darajasini o‘lchovchi dilemma-asosli so‘rovnoma; hissiy-irodaviy omillar — empatiya va axloqiy hissiyotlar shkalasi; shaxsiy omillar — o‘zini-o‘zi baholash shkalasi; ijtimoiy muhit — oilaviy munosabatlar va tengdoshlar bilan aloqa so‘rovnomasi.Ma’lumotlar tartib shkalasida yoki normal taqsimotdan chetga chiqqan holatlar uchun har bir omil guruhi bilan umumiy axloqiy rivojlanish ko‘rsatkichi o‘rtasidagi bog‘liqlik Spirmen rang korrelyatsiya koeffitsienti orqali alohida-alohida aniqlanadi:

$$\rho = 1 - (6\,\Sigma d_i^2) / (n(n^2 - 1))$$

Bundan tashqari, demografik guruhlar (masalan, jins yoki yosh guruhlari) o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun mustaqil namunalar Student t-mezoni qo‘llaniladi:

$$t = (\bar{X}_1 - \bar{X}_2) / \sqrt{(s_1^2/n_1 + s_2^2/n_2)}$$

Barcha omil guruhlari o‘rtasidagi nisbiy ta’sirni baholash uchun keyingi bosqichda ko‘p bosqichli regressiya tahlilidan foydalanish ham tavsiya etiladi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ sifatida belgilanadi, natijalar korrelyatsion matritsa va guruhlararo qiyosiy diagrammalar ko‘rinishida taqdim etilishi lozim. Ta’kidlash joizki, ushbu maqolada faqat metodologik yondashuv tavsiflangan — real tanlanma bo‘yicha to‘plangan miqdoriy natijalar tadqiqotning empirik bosqichida alohida taqdim etiladi.

XULOSA:O‘tkazilgan nazariy tahlil o‘smirlarning axloqiy rivojlanishi kognitiv, hissiy-irodaviy, shaxsiy va ijtimoiy-muhitga oid omillarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatadi. Taklif etilgan kontseptual model va metodologik yondashuv ushbu omillarning har birining hamda ularning o‘zaro bog‘liqligining nisbiy ahamiyatini statistik jihatdan asoslangan holda aniqlash imkonini beradi. Bu, o‘z navbatida, o‘smirlarning axloqiy tarbiyasiga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ilmiy jihatdan asoslangan holda ishlab chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 1984.

2. Malti T., Ongley S.F., Peplak J. et al. Moral Development in Adolescence // Adolescent Moral Development: Theory and Research. 2021.

3. Eisenberg N. The Development of Prosocial Behavior. New York: Academic Press, 1982.

4. Turiel E. The Development of Morality // Handbook of Child Psychology. Vol. 3. 2006.

5. The Impact of Socioeconomic Status on Adolescent Moral Reasoning: Exploring a Dual-Pathway Cognitive Model // PMC. 2024.

6. Meta-moral cognition: bridging the gap among adolescents' moral thinking, moral emotions and moral actions // Journal of Moral Education. 2021.

7. G'oziyev E.G'. O'smirlik va o'spirinlik psixologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2005.

8. Davletshin M.G. Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2010.

9. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. London: SAGE Publications, 2017.